

De boekwinkel van boekbinder en boekverkoper Harmen Jelmers en Grietje Lieuwes van Wijngaarden in Harlingen, 28 november 1682

Door Jeanine Otten

Harmen Jelmers¹, boekbinder en boekverkoper in de Voorstraat, werd in 1672 aangeslagen voor 1000 guldens. Zijn boedelinventaris uit 1682² laat zien wat de gangbare boeken waren, of wat de winkeldochters waren.³

Tussen 28 november 1682 en 5 juni 1683 werd de boedelinventaris opgesteld van wijlen Grietje Lieuwes van Wijngaarden, weduwe van boekbinder Harmen Jelmers, ten behoeve van haar nagelaten weeskind Jelmer Harmens, toen 5 à 6 jaar oud.⁴ Curator en voogd van Jelmer Harmens was Grietjes broer Cornelis Lieuwes van Wijngaarden, hopman, vroedsman en later burgemeester van Harlingen. Dienstmaagd Antje Hendriks, 'als het sterfhuis meest gefrequiteert hebbende', gaf alle goederen aan. In de gevarieerde winkel van de boekbindersweduwe waren, naast een grote hoeveelheid papier en schrijfgerei, allerlei soorten boeken te koop: in het Nederlands, Latijn en Grieks, van stichtelijke lectuur tot juridische boeken, van schoolboeken (28 *rekenboeken 1.2.3* en 27 *AB-boeken*) tot liedboeken en ganzenborden. Er waren maar liefst 100 exemplaren van de *Disticha Catonis* (Uitspraken van Cato) op voorraad, zeker voor de leerlingen van de Latijnse school in Harlingen, die ook voor een komedie van Terentius en een werk van Vergilius bij Harmen Jelmers en Grietje Lieuwes terecht konden.⁵

Bij het noteren van de boektitels ging soms iets mis, zo werd de auteursnaam Drelincourt verbasterd tot 'Drillen kaart'. De boekenvoorraad in de winkel werd uit de hand verkocht voor 93 guldens 9 stuivers 3 penningen.

In de havenstad moest er toch belangstelling zijn voor *Lastmans beschrijvinge van de kunst der stuerluyden*. En kennelijk waren er ook kopers verwacht voor *Den Nederlandtsen hovenier, zijnde het I. deel van het vermakelijck landt-leven* en het juridische *Vijff boecken der gewysder saecken voor den*

¹ Harmen Jelmers, zoon van Jelmer Harmens, gedoopt Harlingen Grote Kerk 7 juni 1629.

² Tresoar, toegang 13-16, Nedergerecht Harlingen, Inventarisatieboeken, Invnr 215, fol 212r-229v, de boeken op fol 226v.

³ T. Marseille, *Harlingen de vermaerde zeestad*. - Harlingen 1984, p. 73.

⁴ Harmen Jelmers en Grietje Lieuwes trouwden op 30 augustus 1674 in de Hervormde gemeente Harlingen (bevestiging huwelijk). Hun zoon Jelmer Harmens werd op 11 maart 1677 gedoopt in de Grote Kerk te Harlingen.

⁵ De Latijnse school was vóór de negentiende eeuw een in heel Europa wijdverbreid schooltype, dat leerlingen (uitsluitend jongens, afkomstig uit de hogere en middenklasse) voorbereidde op een religieus ambt of een studie aan een universiteit. Het lesprogramma van de Latijnse school bestond daarom grotendeels uit Latijn. Andere vakken waren van marginale betekenis. Een leerling sloot de Latijnse school af met een schoolexamen, de zogeheten promotie. Die promotie gaf toegang tot de universiteit. Vanaf de zestiende eeuw stond ook Grieks op het lesprogramma. Men begon reeds in de zesde klas - bij de toen gebruikelijke telling de laagste klas - de *Colloquia* van Erasmus van buiten te leren. Ook werd bij het eerste onderwijs in het Latijn gebruik gemaakt van de *Colloquia Scholastica* van Mathurin Corderius, die voor het eerst in druk waren verschenen in 1561 en op veel scholen werden benut. In de vijfde klas ging men met dit alles door, terwijl er een begin werd gemaakt met het vertalen van Cicero's brieven, een enkel werkje van Erasmus of de *Disticha Catonis*. Er kwamen ook oefeningen bij in het spreken van het Latijn. Wat het Grieks betreft: de leerlingen van de vijfde klas leerden niet veel meer dan het Griekse alfabet, waarop in de vierde klas de Griekse spraakkunst van Clenardus werd bestudeerd, een boek, dat later ook door Vossius bewerkt is, maar dat door het teruglopen van de belangstelling voor het Grieks in de loop van de zeventiende eeuw veel minder succes heeft gehad dan de Latijnse pendant ervan. Verder werd in de vierde klas de studie van het Latijn voortgezet; de leerlingen namen auteurs als Ovidius en Vergilius ter hand en maakten hun eerste Latijnse verzen. Zie: C.S.M. Rademaker, *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*. - Zwolle, 1967, p. 14-15.

Hove van Vries-land. Van de populaire Jacob Cats (1577-1660) waren exemplaren van de *Trouwringh*, de *Oude en Nieuwe Tijd* en het *Huwelijk* aanwezig. Maar er was ook een politiek geschrift van de Republikein Pieter de la Cour (1618-1685), '*Interest van Holland*'.

Tussen de bijna 60 boektitels was slechts er slechts één die in Harlingen was gedrukt, bij Hero Galama, namelijk: Dirk Rembrandtsz van Nierop (1610-1682), *Logarithmus tafelen van sinus, tangens, en secants*.

Van sommige boeken waren er in de winkel van de overleden boekbindersweduwe Grietje Lieuwes meerdere exemplaren op voorraad, zoals zes van Johan Havermans, *Christelijcke gebeden ende danckseggingen*, 25 van de bestseller *Journael ofte gedenckwaardige beschryvinge van de Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz Bontekoe*, en 100 van de *Disticha Catonis* (Uitspraken van Cato). Er was een grote partij (ongeteld) van Caspar Streso, *Het voor-beelt van de gesunde woorden*. Daarnaast was er een grote hoeveelheid bijbels en testamenten, gebonden "historij goet", allerhande Duits en Latijns schoolgoed, een partij gebonden schrijfboeken, een partij heiligen, een partij speelkaarten, een partij gelijste leien, een partij ongebonden liedboeken en een partij landkaarten en ganzenborden.

De winkel van wijlen Grietje Lieuwes, weduwe boekbinder Harmen Jelmers, 1682

[0226v] In de winkel bevonden na volgende goederen

1. Den Nederlandschen hovenier⁶
2. Vijf gewijsde saken van Sande⁷
3. Lastmans konst der stuurliuden⁸
4. Logica Keckermanni⁹
5. Biblia
6. Prosodia Smetie¹⁰
7. Testament en psalmboek
8. een dictionarium
9. Logarithmus tafelen¹¹
10. Troostfonteynen door Omius¹²
11. Ridderus¹³ Huisoeffeninge

⁶ Joannes van der Groen, *Den Nederlandtsen hovenier, zijnde het I. deel van het vermakelijck landt-leven* – Amsterdam : Marcus Doornick 1669, in kwarto.

⁷ Joan van den Sande (1558-1638), *Vijff boecken der gewysder saecken voor den Hove van Vries-land* - Leeuwarden : H.W. Coopman, [1638], in kwarto.

⁸ Cornelis Jansz. Lastman, *Lastmans beschrijvinge van de kunst der stuer-luyden* – Vlissinge : J. van den Eede, 1659, in kwarto. Cornelis Jansz Lastman, *Konst der stuurliuden, in welke door zekere grondt-regelen getoondt werdt, hoe die zelve Konst na 't behooren gebruikt* – Amsterdam, 1675.

⁹ Bartholomaeus Keckermann (1573-1609), *Systema logicae* – Franeker : I. Albertsz, 1640, 8o. Logica Keckermann wordt genoemd in de schoolwet van Harlingen uit 1668 in de rectorklas en was ook voorgeschreven door de curatoren van de Franeker Academie (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

¹⁰ Henricus Smetius (1535 of 1537-1614), arts en humanistisch geleerde. *Prosodia in novam formam digesta* - Amsterdam : bij H. & T. Boom, 1683, 526 blz. (één van de talrijke herdrukken van het werk van 1599). Bron: wikipedia.

¹¹ Dirk Rembrandtsz van Nierop (1610-1682), *Logarithmus tafelen van sinus, tangens, en secants* – Harlingen : bij Hero Galama, [1671?], 8o.

¹² Simon Oomius (1630-1706), *Troost-fonteyn geopent in de verhandeling van verscheyde theologische stoffen* - Amsterdam : H. Sweerts, 1666, 8o.

¹³ Franciscus Ridderus (1620-1683), *Huisoeffeningen* - Rotterdam 1652.

12. Arnobius tegen de heidenen¹⁴
13. Ridderus nodige tijtkorter¹⁵
14. Brakels trappen van 't geestelijck leven¹⁶
15. Beckers vaste spiese¹⁷
16. Cats trouwringh¹⁸
17. Uilenbroex Christelijcke gesangen met noten¹⁹
18. 't Woort des levens van Sibersma²⁰

[0227r]

19. Cats Oude en nieuwe tijt²¹
20. Rethorica²²
21. Coloquia Corderi²³
22. Distica Catonis²⁴
23. Vestibulum²⁵
24. Cathechesis
25. Gramatica Vossii²⁶

¹⁴ Arnobius, *Contra Nationes* (Tegen de Heidenen) uit de derde eeuw na Chr. (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

¹⁵ Franciscus Ridderus (1620-1683), *Nodige Tijtkorter in oorlog en vrede* - Rotterdam 1667, 2e druk Leeuwarden 1672.

¹⁶ Theodorus à Brakel (108-1669), ed. Wilhelmus a Brakel (1635-1711), *De trappen des geestelijcken levens* – Amsteldam : wed. A. vanden Burgh, 1670, 8o.

¹⁷ Balthasar Bekker (1634-1698), *De vaste spyse der volmaakten, bestaande in eenige grondige en schriftmatige verklaringe van de leere die begreepen is in den Heidelbergse catechismus* – Franeker : K.T. Plekkenpoel (boekverkoper) ; gedrukt bij P. Boenja, 1670, in octavo.

¹⁸ Jacob Cats (1577-1660), *'sWerelts begin, midden, eynde, besloten in den trov-ringh, met den proef-steen van den selven* – Dordrecht : M. Havius, 1637, in kwarto.

¹⁹ Hendrik Uilenbroek (17de eeuw), *Christelyke gezangen*, Amsterdam, Johannes van Someren, 1669, 8o.

²⁰ Hero Sibersma (1644-1728), *Het woord des levens, tot verklaringe en betragtinge des geestelijcken en eeuwigen levens* – Leeuwarden : gedrukt bij H. Nauta, 1681, in octavo.

²¹ Jacob Cats (1577-1660), *Spiegel vanden ouden enden nieuwen tijdt* – Dordrecht : gedrukt bij HJ. van Esch, 1633, in octavo.

²² *Rhetorica* van Dietericus, die in 1668 in de Harlinger schoolwet genoemd wordt (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

²³ Maturin Cordier (1479-1564), *Colloquiorum Maturini Corderii centuria una* – Rotterdam : ex off. A. Leers, 1672, in octavo. Ee Colloquia van Corderius worden ook in de schoolwet van Harlingen 1668 genoemd (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

²⁴ *Distica Catonis* [Disticha Catonis (d.i. Uitspraken van Cato), verzameling van 144 Latijnse zedenspreuken, wordt in de schoolwet van Harlingen 1668 genoemd (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen). De 288 versregels werden door uitgevers verdeeld over vier boeken. Taal en metrum komen eenvoudig over, en mede daarom genoten zij gedurende de Middeleeuwen een grote populariteit in opvoeding en onderwijs, vanwege hun moraliserende karakter. Zij werden in vele talen omgezet, bewerkt en van commentaar voorzien, uitgebreid maar ook verkort. In de Nederlanden werden zij voor het eerst uitgegeven door Erasmus (te Leuven in 1514) en in de 17e eeuw no een keer door Petrus Sriverius. Een paar voorbeelden: *Contra verbosos noli contendere verbis: Sermo datur cunctis, animi sapientia paucis*. [=1, 10] Ga liever niet bekvechten met woordenkramers: spraak is aan iedereen gegeven, wijsheid van geest aan weinigen. Bron: wikipedia.

²⁵ Johannes Amos Comenius (1592-1670), *Eerste deel der school-geleertheyd, genoemt Het portael. = Prima pars scholasticae eruditionis, dicta Vestibulum = Erster Teile der Schul-Gelehrtheit, genennet Die Vortuhre* – Amstelodami : apud J. Ravesteinijum typ., 1673, in octavo. *Vestibulum*: dit boek van Comenius werd ook gebruikt in Harlingen en dat is vrij uniek voor Friesland, want het was een vernieuwende methode (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

²⁶ Gerardus Johannes Vossius (1577-1649), *Latina grammatical* (1626); *Latina grammatica [...] in usum scholarum* – Amsteloedami : ex off H. & T. Boom, 1676, in octavo. [meerdere edities] De zoveelste druk van deze grammatica uit 1626 wordt pas in 1689 voor het eerst in Friese schoolwetten genoemd, hoewel zij al

26. Brakels Geestelijck leven²⁷
27. Lusthof des Gemoets²⁸
28. De voorbereidinge vant Avontmael door Borsius
29. Drillen kaart tegens de vertroostinge des doots²⁹
30. Colloquia Erasmi³⁰
31. Virgilius³¹ Vernabi
32. Latijns Bijbel

[0227v]

33. Nederduitsche woordenschat³²
34. Camphuisens Rijmen³³
35. Boumans Catechisatie³⁴
36. Cats Hulick³⁵
37. Lusthof der Gebeden³⁶
38. De intrest van Hollandt³⁷

eerder voorgeschreven was door de curatoren van de Academie; wellicht dus toch ook al eerder in Harlingen gebruikt (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

²⁷ Theodorus Gerardi à Brakel (1608-1669), *Het geestelijcke leven, ende de stant eens gheloovighen mensches hier op aerden*, Amsterdam : B. de Wild', 1671, in octavo. [meerdere edities]

²⁸ Jan Philipsz Schabaelje (ca. 1585-1656), *Lust-hof des gemoets. Inhoudende verscheyden gheestelijcke oeffeninghen* – Dordrecht : J.B. Smient, 1655?, in duodecimo. [meerdere edities]. Het populairste Nederlandse boek uit de Gouden Eeuw, zie: Piet Visser, 'De Lusthof des gemoets van Jan Philipsz Schabaelje; het populairste Nederlandse boek uit de Gouden Eeuw', in: Jan Bos en Erik Gelijns (red.), *Boekenwijsheid; drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken; opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue of the Netherlands*, Zutphen : 2009, p. 105-113, en 278-281. De meeste Lusthof-lezers in Friesland behoorden tot de lagere volksklasse volgens Piet Visser (Visser, Broeders in de Geest, I, p. 359).

²⁹ De auteursnaam is verbasterd: Charles Drelincourt (1597-1669), *Vertrouwingen der ghelooviger Ziele, Tegen de verschrickingen des Doots*, vert. uit het Frans door Josua Sanderus - Amsteldam : Joannes van Ravesteyn, 1658, in octavo.

³⁰ Desiderius Erasmus (1466/69-1536), *Colloquia familiaria, of Gemeensame t'samen-spraken*. vert. uit het Latijn - Haerlem : gedrukt bij Thomas Fonteyn ; Amstelredam : voor D. Pietersz, 1634, in kwarto. *Colloquia*, Amstelodami, typ. D. Elzevirii, 1677, 24o [meerdere edities]. De *Colloquia* van Erasmus staan ook in Harlingen op de lijst van 1668 (rectorklas), bijzonder, want ze golden als minder 'orthodox' dan die van Corderius (nr. 21) (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

³¹ Publius Vergilius Maro (70 v.Chr.-19 v.Chr.), Romeins dichter. Vergilius staat ook op de lijst van de Harlinger schoolwet uit 1668; Vernabi moet de naam van een uitgever/bewerker zijn, of het is een verschrijving voor Vernaculi (in de volkstaal) (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

³² Jan Hofman (ca. 1650), *Nederlandsche woorden-schat, dat is, Verduytschinge van vytheemsche woorden* - Haerlem : gedrukt by T. Fonteyn, 1650, in octavo.

³³ Dirck Rafaelsz Camphuysen (1586-1627), *Stichtelycke rymen* - Hoorn, 1624, in kwarto oblong. [meerdere edities]

³⁴ Gellius de Bouma (1579-1658), *Catechismvs, welcke in den gereformeerden euangelischen kercken ende scholen der keur-vorstelijcken Pfaltz ende deser Nederlanden, geleert ende gheoeffent wordt.* - Amstelredam : voor Hans Walschadert, 1628 (colofon: gedrukt bij Jan Fredericksz Stam, 1629), in octavo. (Alternatieve titel: Heidelbergse Catechismus)

³⁵ Jacob Cats (1577-1660), *Hovwelyck. Dat is De gantsche gelegenhteyt des echten staets* – Middelburg : (wed.) Jan Pietersz van de Venne, 1625-1626. In kwarto. [meerdere edities]

³⁶ Willem Teelinck (1579-1629), *Lust-hof der christelijcker gebeden* – Amsterdam : Jacob Konijnenbergh, 1672, in duodecimo. [meerdere edities]

³⁷ Pieter de la Court (1618-1685), *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-Welvaren*, Amsterdam, bij Joan Cyprianus vander Gracht 1662, 2e ed. 1669.

De Republiek Pieter de la Court stond bekend als fel anti-Orangistisch en werd door zijn politieke tegenstanders gezien als een querulant. Sommigen van zijn opvattingen waren zo radicaal dat hij ook vanuit de eigen staatsgezinde kring weinig publieke bijval kreeg. Zo bevatte de eerste teksten van de 'Interest van Holland' het plan om Holland en Utrecht door middel van een kanaal tussen Lek en Zuiderzee tot een goed

39. Sonnemaes Basuin klang³⁸
40. 't recht G[ebr]ruick van 't Avontmael³⁹
41. Omius over 't Avontmael⁴⁰
42. Gebeden en danckseggingen van Sebedei⁴¹
43. Vriheit van Spreeken van Klinckhamer⁴²
44. Compendiun Graecum⁴³
45. Latins Testament
46. Janua Linguarum⁴⁴
47. Terentius⁴⁵

[fol 0228r]

48. Buchonamus⁴⁶
49. Aphthoni progimnasmata⁴⁷
50. De donderslagh der Godlosen⁴⁸

Een groot quantiteyt Bijbels en Testamenten
een groot quantiteyt schrijfpapier
een groot quantiteyt gebonden history goet
allerhande Duyts en Latijns schoolgoed
een partij gebonden schrijfboecken
allerhande coleurd papier
een partij heiligen

verdedigbaar eiland te maken en afscheid te nemen van de andere provincies. Na interventie door de Witt werd dit uit de definitieve editie van de 'Interest' gehouden, maar dit plan was wel weer te vinden in de tweede editie, uit 1669. Bron: wikipedia.

³⁸ Tjaert Sonnema (1662-1672), *Basuin-klank, vervattende eenige uitgelesen psalmen Davids, lof ende feest-gesangen, en geestelike liedekens* - Groningen : Tjerk Everts, 1664, in duodecimo.

³⁹ Charles Drelincourt (1595-1669) et al., *Het rechte gebruyck van des Heeren H. avondtmael* – Amsterdam : M. Doornick, 1670, in duodecimo.

⁴⁰ Simon Oomius (1630-1706).

⁴¹ Mogelijk: Caspar Sibelius (1590-1658), *Christelycke gebeden ende danckseggingen* – Deventer : bij S. Wermbouts, 1633, in duodecimo.

⁴² Laurens Klinkhamer (1655-1686), *De vryheid van spreken, in de gemeente der geloovigen*, Leeuwarden, Ritske Jacobs Mosselman, 1679, in duodecimo.

⁴³ Johannes Leusden (1624-1699), *Compendium Graecum Novi Testamenti*, continens, ex 7959. versiculis totius N. Testamenti, tantum versiculos 1900, Ultrajecti, sumpt. acutoris, porst. apud M. A Dreunen, 1682, in duodecimo.

⁴⁴ Johannes Amos Comenius (1592-1670), *Janua linguarum reservata avrea [...]. Dat is, De guldene ontslootene deure der talen* – Amstelodami : apud J. Janssonium, 1643, in duodecimo. Dit andere boek van Comenius staat ook op de lijst van de Harlinger schoolwet uit 1668, zie verder bij nr. 23. (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

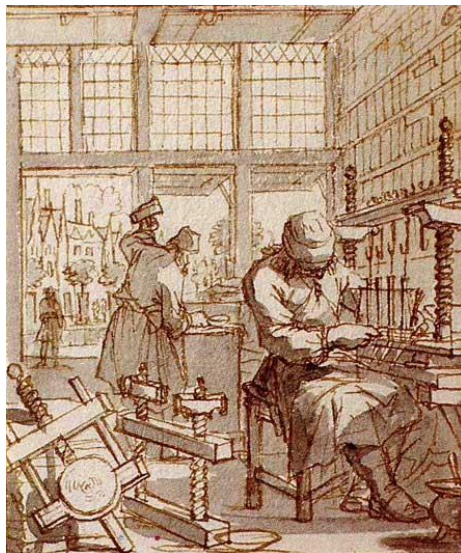
⁴⁵ Een komedie van Terentius stond op het lesprogramma van de Latijnse scholen. Terentius was een Romeinse auteur van komedies uit de tweede eeuw voor Chr. en hij werd op school meestal in de middenbouw gelezen als eerste 'echte' auteur. Hij wordt niet genoemd in 1668, maar misschien gokte boekbinder / boekhandelaar Harmen Jelmens op een mogelijke aanschaf. Maar als het maar om slechts één exemplaar gaat? De grote aankoop van het Fries Museum van Alma Tadema's 'Bezoek aan het theater' zou volgens Marlies Stoter gaan om een voorstelling van de Andria van Terentius, zijn bekendste stuk (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

⁴⁶ Buchonamus: dit moet (Gulielmus) Buchananus zijn, een Schotse calvinist, wiens Psalterium (Latijnse psalmvertaling) ook genoemd wordt in de Harlinger schoolwet 1668 (rectorklas) (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

⁴⁷ *Aphthonii, Progymnasmata*, a Rodolpho Agricola [...] – Amsterodami : apud J. Janssonium, 1659, in duodecimo. Deze progymnasmata waren zeer uitgebreide taaloefeningen, die niet genoemd worden in de Harlinger schoolwet uit 1668, maar ongetwijfeld wel gebruikt werden op school; misschien een exemplaar voor de leraar? (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

⁴⁸ Cornelis van Niel (ca. 1612-1670), *Den donderslagh der godtloosen*.

een partij speelkaarten
een groot quantiteyt pennen en schaften
een partij lack en ouwelties
een partij geliste leijen
[fol 0228v] eenige Rijmen misdruck
ongebonden boecken
51. Virgilius
52. Griex Testament
53. ses Havermans gebeden⁴⁹
28 rekenboeckies, 1.2.3e
54. 100 Distica⁵⁰
55. 5 Manuale Pasoris⁵¹
27 boeck A.B boecken
een partij ongebonden liedboecken
56. een groot partij Voorbeelt der gesonde woorden⁵²
57. 25 Bontekoe⁵³
een groot partij grauw papier
een partij schroef panaelden en griffen
[fol 0229r] een partij landkaerten en ganseborden

De boekbinder (rechts) naait de katernen van een boek aan elkaar. Jan Luyken, De Boeckbinder. 1694. Amsterdams Historisch Musuem. Ontwerptekening in spiegelbeeld voor een kopergravure.

Overgenomen uit: J. Luiken. Het menselyk bedryf. Vertaald [uit het Duits] door A. Houwink ten Cate.
Oorspronkelijk titel: Die Skizzen zum Standebuch der Jan Luiken. Haarlem / Bloemendaal 1987. Afb. 63.
www.fransmensonides.nl/5laatsteprinten/boekbinder.htm

⁴⁹ Johan Havermans, *Christelijcke gebeden ende danckseggingen*, 1e druk 1634.

⁵⁰ Zie noot 24. Dit aantal wijst op grote afname van dit beginnersboekje; de Harlinger Latijnse school had in 1682 vier meesters en de twee laagste groepen telden elk zo'n 20 à 30 leerlingen (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

⁵¹ Georgii Pasoris (George Pasor), *Manuale Novi Testamenti, acutum vocibus quae occurrunt in versionibus antiquis Graecis Veteris Testamenti*, ex officina Elzeviriana, 1672. Dit handboek voor het Griekse Nieuwe Testament was bestemd voor die leerlingen in de hoogste klas van de Latijnse school, die theologie gingen studeren en dat zullen in Harlingen niet veel zijn geweest (vriendelijke mededeling Piter van Tuinen).

⁵² Caspar Streso (1603-1664), *Het voor-beeldt vande gesonde woorden: dat is: De gronden der saligheyt*, 's Graven-hage, bij F. vander Sprvyt, 1641, in octavo.

⁵³ *Journal ofte gedenckwaerdige beschryvinge van de Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz Bontekoe*, Rotterdam 1647, in kwarto.